

Knygų gelbėtojai Vilniaus gete

*Partizanai, poetai ir lenktynės su laiku
gelbstint žydų kultūros vertybes
nuo nacių*

NACIONALINIS
ŽYDŲ KNYGOS APDOVANOJIMAS
2017

David E. Fishman

baltos lankos

David E. Fishman

Knygų gelbėtojai Vilniaus gete

*Partizanai, poetai ir lenktynės su laiku gelbstint
žydų kultūros vertybes nuo nacių*

Iš anglų kalbos vertė Olga Lempert

baltos lankos

Dramatis personae



Šmerkė (Šmarjahu) Kačerginskis. Amžius 1942 metais: 34. Gimė Vilniuje, Lietuvos Jeruzalėje. Augo vaikų namuose, lankė vakarinę mokyklą, dirbo spaustuvėje ir rašė eiles. Įstojęs į literatūrinę grupę „Jung Vilnė“, Šmerkė (visi jį vadino vardu) – energingas, linksmas – tapo grupės širdimi ir siela. Buvo pagrindinės komunistų partijos Lenkijoje narys, kūrė populiarias politines dainas. Pasižymėjo nuovoka ir savarankiškumu; vokiečiams užėmus Vilnių septynis mėnesius klajojo po kaimus apsimetęs kurčnebyliu lenku. 1942 m. balandį, nutaręs įžengti į Vilniaus getą, jame tapo numylėtu bardu.



Zeligas Kalmanovičius. Amžius 1942 metais: 61. Gimė Kuldygoje, Latvijoje. Tikras mokslininkas bei intelektualas; Karaliaučiaus universitete įgijo semitų filologijos mokslų daktaro laipsnį. Kartą jo draugas pasakė: „Kai į kambarį įeina Zeligas, nebereikia enciklopedijos.“ Buvo itin rimtas ir sąžiningas, 1928 m. tapo vienu iš Vilniuje įkurto Žydų mokslo instituto (YIVO) direktorių. Tikėjimą bei sionizmą atrado jau eidamas šeštą dešimtį, Antrojo

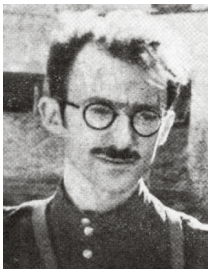
pasaulinio karo išvakarėse. Vilniaus gete kvietė kitus kalinius išlaikyti orumą bei moralumą, pelnė Geto Pranašo pravardę.



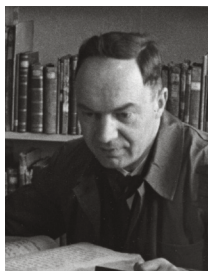
Rachelė Krinski. Amžius 1942 metais: 32. Gimė Vilniuje. Buvo visų mėgstama istorijos mokytoja, Vilniaus universitete įgijusi magistro laipsnį, įvaldžiusi Viduramžių lotynų bei vokiečių kalbas. Daugelį jos draugų pribloškė skandalinga naujiena, kad ji užmezgusi romaną su vedusiu turtuoliu Jozefu Krinskiu, kuris vėliau išsiskyrė su žmona ir vedė Rachelę. Vokiečiams okupavus Vilnių, Jozefas žuvo vos po kelių savaičių, tad į naujai įkurtą Vilniaus getą Rachelė pateko jau viena. Už geto sienų paliko beveik dvimetę dukrą, kuria rūpinosi lenkė auklė. Gete Rachelę labiausiai guodė ir nuo skausmo atitraukdavo skaitoma poezija.



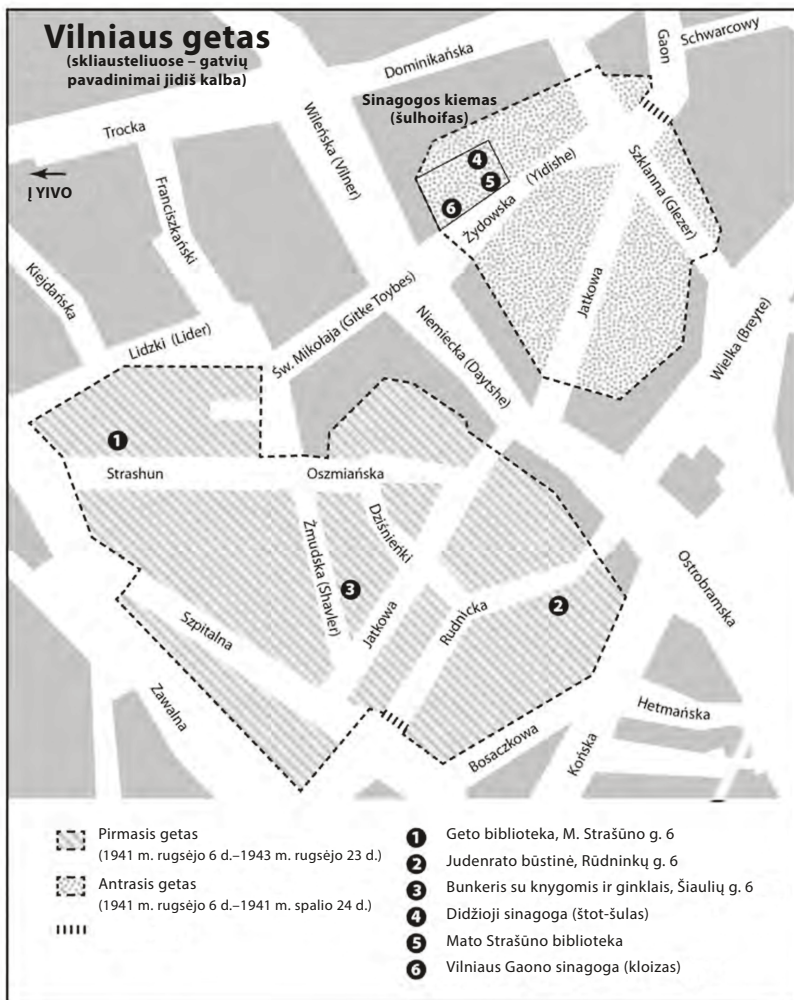
Hermanas Krukas. Amžius 1942 metais: 45. Gimė Plocke, Lenkijoje. Buvo profesionalus bibliotekininkas ir vadovavo didžiausiai Varšuvos žydų viešajai bibliotekai. Buvo atsidaavęs demokratas socialistas, tikėjo, jog būtent pasitelkus knygas žydų darbininkams pavyks pakilti. 1939-ųjų rugsėjį pasitraukė iš Varšuvos ir įsikūrė Vilniuje kaip pabėgėlis. 1940 m. turėjo galimybę emigruoti į JAV, tačiau pasiliko norėdamas surasti žmoną ir sūnų, Varšuvoje pakliuvusius į vokiečių okupacijos spąstus. Kai 1941 m. vokiečiai okupavo ir Vilnių, tapo geto bibliotekos direktoriumi. Net gete išliko rafinuotas džentelmenas – visuomet išblizgintais batais bei sutvarkytais nagais.



Abraomas Suckeveris. Amžius 1942 metais: 29. Gimė Smurgainyse, Baltarusijoje. Vaikystę, per Didįjį karą, praleido evakuotas į Sibirą – jį patyrė kaip snieguotą žiemos pasaką. Senelis buvo rabinas, o pats Suckeveris buvo apolitiškas estetas ir tikėjo tik poezija. Svajinųjų akių, garbanotų plaukų, tapo garsiu literatūrinės grupės „Jung Vilne“ nariu. Po vokiečių invazijos tuzinus kartų išvengė mirties – kartą net slėpdamasis karste morge. Suckeveris turėjo mistinį įsitikinimą, jog tol, kol vykdo misiją rašyti nuostabią poeziją, išgyvens.



Johanesas Polis (Johannes Pohl). Amžius 1942 metais: 41. Gimė Kelne, Vokietijoje. Buvęs išventintas katalikų kunigu, virto nacių knygų grobiku. Buvo baigęs nuodugniąsias Biblijos studijas Popiežiškajame Rytų institute Jeruzalėje, kur įvaldė biblinę bei moderniąją hebrajų kalbas. Į Vokietiją sugrįžo 1934 m., atsisakė kunigystės ir ėmė dirbti hebrajų literatūros bibliotekininku Prūsijos nacionalinėje bibliotekoje. Būdamas iš prigimties kruopštus ir itin klusnus, tapo ištikimu nacizmo tarnu ir ėmė publikuoti antisemitinius tekstus apie judaizmą bei Talmudą. 1940 m. prisijungė prie nacių Vokietijos agentūros kultūros vertybėms grobti „Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg“ ir tapo jos judaikos ekspertu. Į Vilnių atvyko 1941 m. liepą.



Įvadas

Nacių okupuotas Vilnius. 1943 m. liepa

Į getą po priverstinio darbo brigadoje grįžta poetas Šmerkė Kačerginskis. Brigados užduotis – rūšiuoti knygas, rankraščius bei meno kūrinius. Dalis jų bus išvežta į Vokietiją. Visa kita keliaus į krosnis ar bus perdirbta į popierių. Kačerginskis dirba žydų kultūros Aušvice: atskiria knygas, kurios bus deportuotos, nuo tų, kurios bus sunaikintos.

Kitaip nei kiti vergai nacių okupuotoje Europoje, jis nekasa tranšėjų vokiečiams nuo Raudonosios armijos apginti, nedetenuoja minų savo kūnu, nevelka lavonų iš dujų kamerų į krosnis. Tačiau diena pilkoje Vilniaus universiteto salėje, iki lubų prikrautoje knygų, jam buvo nelengva. Šįryt nuožmusis brigados prižiūrėtojas vokietis Albertas Šporketas (Albert Sporket) iš „Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg“ (ERR) pagavo Šmerkę ir kelis kitus darbininkus knygoje skaitančius eilėraščių. Šporketas, pagal profesiją galvijų prekeivis, pratrūko rėkti. Kaklo venos pulsavo. Pagrūmojęs darbininkams kumščiu, nusviedė knygą per visą salę.

„Sukčiai, vagys – jūs tai vadinat darbu?! Čia jums ne atostogos!“ Prigrasino, jog, jei tai nutiks dar sykį, pasekmės bus žiaurios, ir trenkė durimis.

Darbininkai visą popietę buvo neramūs. Ir su jais, ir su knygomis galvijų prekeivis elgiasi tarsi su gyvuliais – išnaudoja, iki ateis laikas paskersti. Jei paskęs gestapui, jiems galas.

Prie Šmerkės priėjo bendradarbė ir mylimoji – aukšta gi-
lių rudų akių mokytoja Rachelė Krinski. „Ar vis tiek šiandien ką
nors neši?“ Šmerkė atsiliepė su sau būdingu linksmu entuziazmu:

*Žinoma. Juk tas beprotis gali staiga nuspręsti viską išsiųsti –
arba išmesti lyg makulatūrą. Šie lobiai skirti mūsų ateičiai.
Gal ne mums patiems, bet tiems, kas išgyvens po mūsų.*

Šmerkė apsvyniojo liemenį senu siuvinėtu Toros ritinio apdan-
galu. Į savo naują korsetą įsikišo keturias knygeles – senas Vene-
cijoje, Salonikuose, Amsterdame bei Krokuvoje leistas retenybės.
Kitą, mažesnę, Toros apdangalą prisitaisė lyg vystyklą. Užsisegė
diržą, apsivilko marškinius bei švarką. Buvo pasiruošęs leistis
geto vartų link.

Poetas tai jau buvo daręs daugybę sykių – kaskart su ryžtu,
susijaudinimu ir baime. Rizika buvo aiški. Jei pagautų, greičiau-
siai nužudytų – kaip jo draugę Liubą Levicką, kurią užklupo ne-
šinę pupų maišeliu. Geriausiu atveju SS kareivis dvidešimt penkis
kartus vožtų kuoka ar rimbu. Kišdamasis marškinius į kelnes, su-
vokė, kad situacija ironiška: buvo komunistų partijos narys, ilga-
metis uolus ateistas, sinagogoje nesilankęs nuo vaikystės, o dabar
ketino rizikuoti savo gyvybe dėl artefaktų, kurių dauguma buvo
religiniai. Sau ant odos užuodė praėjusių kartų dulkes.

Grįžtantys darbininkai stojo į neįprastai ilgą eilę, nusidrie-
kusią per du kvartalus nuo geto vartų. Iš pirmųjų gretų atvin-
giavo žinia, jog SS oberšarfiureris Brunas Kitelis (Bruno Kittel)
pats tikrina žmones prie vartų. Kitelis buvo jaunas, aukšto sto-
to, išvaizdus tamsiaplaukis, iš išsilavinimo muzikas, o iš prigim-
ties – šaltakraujis žudikas. Kartais užsukdavo į getą pramogos dė-
lei pašaudyti kalinių. Sustabdydavo žmogų gatvėje, pasiūlydavo

cigaretę ir klausdavo: „Norit ugnies?“ Žmogui linktelėjus, išsi-traukdavo pistoletą ir iššaudavo tam į galvą.

Greta Kitelio ir lietuviai sargybiniai, ir žydai geto policininkai dirbdavo kruopščiau nei paprastai. Per visą kvartalą aidėjo už maisto slėpimą mušamų kalinių vaitojimas. Aplink Šmerkę darbininkai kišosi rankas į drabužius. Gatve riedėjo bulvės, duonos kepalai, daržovės, malkos. Visi šnypštė Šmerkei, kurio kūnas buvo akivaizdžiai išsipūtęs. Šalia išbadėjusių vergiškų kūnų jo netikėtai sveikai atrodantis liemuo tikrai patrauks dėmesį patikros punkte, kurio link jie žingsniavo.

„Išmesk. Išmesk!“

Tačiau Šmerkė atsisakė nusimesti naštą. Žinojo, jog tai jo neišgelbės. Net jei paliktų hebrajiškas knygas bei Toros apdangalus voliotis gatvėje, vokiečiai atsektų jo komandą. Kitaip nei bulvės, knygos turėjo ekslibrisus. Kitelis galėjo nuspręsti sušaudyti visą darbo brigadą – ir Rachelę, ir geriausią Šmerkės draugą poetą Abraomą Suckeverį. Tad Šmerkė ryžosi rizikuoti ir mėgino pasiruošti netruksiantiems pasipilti smūgiams.

Visi kiti eilėje tikrinosi kišenes, ieškodami monetų ar popierių, galinčių Kiteliui sukelti įtūžį. Šmerkė ėmė drebėti. Ilgėjanti eilė sustabdė eismą Pylimo gatvėje – vienoje svarbiausių komercijos arterijų Vilniuje. Kitoje gatvės pusėje susirinkę žiūrovai nežydai spoksojo į vykstančią sceną, kai kas rinko išmestą kontrabandą.

Staiga minioje suskambo balsai: „Jis įėjo į getą!“ – „Eime, greičiau!“ Atrodo, Kiteliui pabodo monotoniškai tikrinti kalinius, – nusprendė pavaikštinėti po savo valdas. Eilė plūstelėjo pirmyn. Sargybiniai, pajutę palengvėjimą netikėtai išėjus Kiteliui, nusišukę žiūrėjo, kur jis eis, nė nebandydami sulaikyti skubančių žmonių. Eidamas pro vartus, tvirtai prispaudęs prie kūno knygas, Šmerkė išgirdo jį nulydinčius pavydžius šūksnius: „Kai kam

sekasi!“ – „O aš bulves gatvėj palikau!“ Jie nenumanė, jog jis neša ne maistą.

Žingsniuodamas getu, Rūdninkų gatvės grindiniu, Šmerkė uždainavo geto jaunimo klubui sukurtą dainelę:

Kas panorėjęs – gali būt jaunas,

Nieko nereiškia tie metai.

Ir seni, ir seni gali būti vaikai

Išaušus laisvam pavasariui.

Slaptame bunkeryje, giliai po getu, drėgnoje žemėje iškastoje oloje akmeninėmis grindimis, buvo laikomos metalinės dėžės, prikimštos knygų, rankraščių, dokumentų, teatro aplinkos daiktų bei religinių artefaktų. Tą patį vakarą Šmerkė į šią desperatišką saugyklą padėjo ir savo lobį. Prieš užrakindamas slaptą angą į lobyną, su meile paglostė Toros apdangalus ir senas retenybes – tarsi savo vaikus. Nebūtų poetas – pagalvojo: „Mūsų dabartis tamsi lyg šis bunkeris, tačiau kultūros vertybės žėri šviesios ateities pažadu.“¹